

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 2, No.62, Summer 2025

Received: 28/10/2023 Accepted: 16/11/2024

How to Reflect Zangids Uprising (255-270 AH) in Tabari History

Bahador Shahriyari *

Assistant professor, Department of History, Faculty of Islamic Studies, Comprehensive University of Imam Hossein (P.B.U.H.), Tehran, Iran
b.shahriary1986@yahoo.com

Sayyed Abol Ghasem Foroozani

Ph.D., Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Shiraz, Shiraz, Iran
Foroozani.35@shirazu.ac.ir

Abstract

The Zangids Uprising stands as one of the most significant movements in the mid-third century Hijri within the Abbasid Caliphate. Tabari's historical accounts serve as the primary and foundational source for understanding the events surrounding this uprising. The discussions regarding the developments of uprising and their portrayal in Tabari's History of the Prophets and Kings offer a promising avenue for research. This article specifically investigated how the Zangids Uprising was reflected in Tabari's historical narrative, employing a method of historical description and analysis.

The investigation concluded that Tabari's perspective centered on "defending the caliphate", emphasizing the importance of preserving its authority and rejecting any dissent or opposition. This viewpoint significantly influenced how the uprising and its developments were depicted in his history. This was evident in 3 key aspects: First, Tabari's accounts failed to address the dimensions, contexts, and potential ramifications of the uprising formation. Second, the uprising and its leaders were explicitly evaluated in a critical light. Third, the actions and activities of the Zangids were portrayed within a narrow framework characterized primarily by looting, destruction of settlements, and widespread slaughter.

Keywords: Zangian Uprising, Sāheb al-Zanj, Abbasid Caliphate, Tabari History.

Introduction

The Zangids Uprising (255-270 AH) stands as a significant socio-historical event in the Islamic world. Occurring at the northern tip of the Persian Gulf, specifically in the commercial port of Basra, this uprising unfolded over a span of 14 years and 4 months in the 3rd century AH. It is regarded as one of the most notable and thought-provoking occurrences of this period, particularly distinguished from other developments in the Islamic realm that were predominantly political and military in nature. The manner, in which historians have reflected on this event, warrants careful consideration. Additionally, the existing ambiguities surrounding the motivations, goals, and underlying reasons for the uprising highlight the necessity of examining its various dimensions.

Muhammad bin Jarir Tabari, a renowned historian of the 3rd century AH and the author of the influential work

* Corresponding author

Tarikh al-Rosol wa al-Muluk, is among the first historians to provide a detailed account of the Zangids movement. Three key factors underscore the importance of analyzing Tabari's perspective on this uprising: First, Tabari lived during a period that closely followed the events in question, making him one of the nearest historians to the time of the incident. Second, he is the only historian, who has extensively documented the uprising, with subsequent historians relying heavily on his accounts for their discussions. Finally, Tabari confronts the leaders and actions of the uprising in a manner that diverges from his typical historiographical style.

This article explored how the Zangids Uprising was represented in Tabari's Tarikh al-Rosol wa al-Muluk, focusing on his narratives and reports from the uprising inception in Bahrain to its conclusion in Mokhtara. It sought to elucidate the actions and performance of the Zangids through the lens of Tabari's historical perspective.

Materials & Methods

This article examined the subject and research problem through 4 key axes. The first axis presented Tabari's scholarly persona and historiographical methodology, discussing the intellectual and social characteristics of his era, as well as his approach to historical writing. The second axis focused on how the Zangids Uprising was represented in Tabari's history, primarily avoiding other narratives regarding the uprising. The subsequent analysis concentrated on the unfolding events and developments of the uprising as depicted in Tabari's works. In the final axis, the article explored Tabari's persistent portrayal of looting, destruction, and violence in relation to the uprising, emphasizing that he framed the events within this context. By referencing primary historical sources and utilizing existing research, the study investigated the research problem and hypothesis through a method of historical description and analysis.

Research Findings

This study revealed several key insights regarding the Zangids Uprising as reflected in Tabari's Tarikh al-Rosul wa al-Muluk. The findings indicated that Tabari's portrayal of the uprising was heavily influenced by his allegiance to the Abbasid Caliphate and his specific historiographical approach.

1. One-Sided Perspective: Tabari adopted a clear stance that supported the caliphate while rejecting the legitimacy of the Zangids Uprising. This bias was evident in his selective reporting, where he emphasized the negative aspects of the uprising—namely, looting, destruction, and violence—while largely neglecting its broader social and political contexts.

2. Limited Coverage of the Uprising Dimensions: The research findings showed that Tabari failed to explore the various dimensions and underlying causes of the uprising. His accounts lacked a comprehensive examination of the motivations, goals, and responses of the participants, leading to a one-dimensional narrative that focused solely on the destructive consequences of the uprising.

3. Focus on Abbasid Centrality: The analysis demonstrated that Tabari's recounting of the uprising was predominantly centered on the actions and reactions of the Abbasid caliphate. This focus often sidelined external influences and the broader implications of the uprising within the Islamic world, illustrating a narrow interpretation of the historical events.

4. Destructive Nature of the Uprising: Throughout his historical narrative, Tabari framed the Zangids Uprising as a movement characterized primarily by chaos and violence. This portrayal reinforced the perception of the uprising as a threat to social order rather than a legitimate expression of dissent or a complex social movement.

5. Implications for Historical Understanding: The study concluded that while Tabari's account was invaluable as a primary historical source, it required careful interpretation. Researchers must consider the limitations of his perspective and seek additional narratives that might provide a more nuanced understanding of the Zangids Uprising, including its socio-political dimensions and its leaders' motivations.

In summary, the findings indicated that Tabari's historiographical method significantly shaped his depiction of the Zangids Uprising, highlighting the need for further investigation into the complexities of this pivotal historical event.

Discussion of Results & Conclusion

This article investigated how the Zangids uprising was portrayed in *Tarikh al-Rosol va al-Moluk*. The significance of this research lay in the fact that Tabari's history was considered one of the most important sources on the Zangids uprising, with many older and newer studies drawing extensively from it. Notably, Tabari approached this event in a manner that diverged from his established historiographical methods, aligning instead with his religious beliefs and political discourse. He adopted a one-sided stance that fully supported the caliphate while rejecting the Zangids uprising, which could be summarized in 3 key points:

First, Tabari did not explore the various dimensions and potential perspectives of the uprising, omitting numerous reports related to the event. Rather than presenting a range of narratives, he offered a specific interpretation that decisively condemned the uprising using strong rhetoric.

Second, his account of the uprising was primarily centered on the actions of the Abbasid caliphate, reflecting developments that were directly connected to it. In Tabari's history, there were few discussions that engaged with external factors related to the Abbasid caliphate system in the context of the Zangids uprising.

Third, in line with his viewpoint, Tabari framed the actions of the uprising and its leaders as primarily characterized by looting, destruction, and widespread violence against cities and villages. Consequently, his portrayal suggested that the uprising was fundamentally a movement marked by devastation and bloodshed. The prevailing impression from Tabari's account was that the uprising was defined by themes of "looting, killing, and destruction" from beginning to end.

In conclusion, while Tabari's history emphasized a clear position and specific interpretation of the uprising, it was essential to consider the significant narratives throughout the stages of the uprising formation, continuation, and decline. These narratives provided a context that invited further reflection beyond purely political and military interpretations. Thus, examination of the Zangids uprising in Tabari's history warrants deeper inquiry and ongoing scholarly attention.

چگونگی انعکاس قیام زنگیان (۲۵۵-۲۷۰ ه. ق) در تاریخ طبری

بهادر شهریاری* ، استادیار گروه تاریخ، دانشکده معارف اسلامی، دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام، تهران، ایران

b.shahriary1986@yahoo.com

سید ابوالقاسم فروزانی، استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

foroozani_s_a@yahoo.com

چکیده

قیام زنگیان یکی از مهم‌ترین حرکت‌هایی است که در نیمه قرن سوم هجری در محدوده قلمرو خلافت عباسی به وقوع پیوست. این قیام به لحاظ سیاسی و اقتصادی اهمیت بیشتری یافت و در مدت زمان زیادی تلاش دستگاه خلافت بر مهار آن متمرکز شد. تاریخ طبری منبع اصلی و نخستین در بیان اخبار و رخدادهاى مربوط به قیام زنگیان است. سلسله مباحث مربوط به تحولات قیام و نحوه بازتاب آن در تاریخ الرسل والملوک با توجه به روش تاریخ‌نگاری طبری، قابلیت تبدیل شدن به موضوع پژوهشی دارد. براساس این، سوال بررسی شده در این مقاله به چگونگی بازتاب قیام مزبور در تاریخ طبری اختصاص یافته که با روش توصیف و تحلیل تاریخی ارزیابی شده است. با بررسی صورت گرفته این نتیجه حاصل شد که اندیشه طبری بر محور «دفاع از خلافت، ضرورت حفظ جایگاه آن و رد هرگونه حرکت اعتراضی و جنبشی» شکل گرفته است. چگونگی بازتاب قیام و تحولات آن در تاریخ طبری نیز از همین موضوع متأثر است که در قالب سه نمونه متجلی شده است: نخست، در گزارش‌های طبری به ابعاد، زمینه‌ها و جوانب احتمالی دیگری از شکل‌گیری و یا ماهیت قیام پرداخته نشده است. دوم، به صراحت درباره قیام و رهبران آن قضاوت شده است. سوم، کلیه اقدامات و فعالیت‌های زنگیان، ذیل غارتگری شهرها، ویرانی آبادی‌ها و کشتار گسترده مردم بیان شده است.

واژه‌های کلیدی: قیام زنگیان، صاحب‌الزنج، خلافت عباسی، تاریخ طبری.

مقدمه

در بررسی‌های تاریخی، آگاهی از رویدادهای مختلف سیاسی و اجتماعی از دریچهٔ متون و منابع تاریخی حاصل می‌شود.^۱ علاوه بر این، نوع نگرش به رویدادهای گذشته نیز به میزان درخور توجهی از نحوهٔ انعکاس منابع متأثر است. متون تاریخی محصول قلم مؤلف بوده و به شکل اجتناب‌ناپذیری از علایق ذهنی و محیط اجتماعی وی تأثیر پذیرفته است. به بیان دیگر، هر متن تاریخی نشان‌دهندهٔ نمایی از رخداد‌های تاریخی از نگاه مؤلف آن است (احمدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۴۲-۱۴۶).

قیام زنگیان (۲۵۵-۲۷۰ ه.ق) از رخداد‌های مهم تاریخی-اجتماعی در سرزمین‌های اسلامی است که در رأس شمالی خلیج فارس، در محدودهٔ بندر تجاری بصره، در قرن سوم هجری به وقوع پیوست و مدت چهارده سال و چهارماه ادامه یافت. حرکت مزبور، از رخداد‌های برجسته و تأمل‌برانگیز در قرن سوم هجری به حساب می‌آید که با توجه به صورت و ماهیت آن-اعتراضی و جنبشی بودن- در میان سایر تحولات جهان اسلام، که عمده‌تأ رخداد‌های سیاسی و نظامی بودند، متمایز است. توجه به این مسئله که مورخان چگونه این رویداد را انعکاس دادند، موضوعی شایان توجه است. علاوه بر این، وجود ابهامات دربارهٔ انگیزه، اهداف و دلایل دیگر درباره قیام، توجه به ابعاد این حرکت را ضروری می‌کند.

محمدبن جریر طبری، مورخ نامور و نام‌آشنای قرن سوم هجری، صاحب کتاب معروف تاریخ الرسل والملوک، از نخستین مورخان محسوب می‌شود که به حرکت زنگیان توجه ویژه‌ای داشته و

تقریباً مباحث مفصلی را مطرح کرده است. سه عامل مهم در تاریخ الرسل والملوک پیرامون حرکت علی بن محمد وجود دارد که اهمیت و ضرورت بررسی موضوع را مشخص می‌کند:

نخست، طبری به لحاظ زمانی در دورانی می‌زیست که از نزدیکترین مورخان به زمان حادثه محسوب می‌شود.

دوم، طبری تنها مورخی است که در رابطه با قیام مطالب گسترده‌ای بیان داشته و تحقیقاً هیچ تاریخ‌نگار دیگری به اندازهٔ ایشان به قیام نپرداخته است. البته طرح این مطلب بدین معنی نیست که طبری به‌طور کامل و جامع، مجموع تحولات و زوایای این حرکت را منعکس کرده، بلکه نسبت به دیگر مورخان، مطالب درخور توجهی را از ابتدای شکل‌گیری تا انتهای قیام بیان کرده است. نکتهٔ مهم‌تر آنکه تقریباً تمامی مورخان بعدی، بخش عمدهٔ مباحث‌شان دربارهٔ قیام را از طبری اخذ کرده‌اند.

سوم، طبری از سبک و روش تاریخ‌نگاری معینی برخوردار است. مشخصاتی که در ادامهٔ مقاله بدان اشاره خواهد شد. باین حال، در رابطه با قیام زنگیان موضوع متفاوت است. طبری برخلاف شیوهٔ تاریخ‌نویسی‌اش که کمتر قضاوت می‌کرد و روایات مختلفی را دربارهٔ یک موضوع مطرح می‌کرد، در رابطه با قیام زنگیان، موضع مشخص، قرائت و قضاوت قاطعی ارائه داده است. همچنین، مطابق رویهٔ متعارف میان مورخان، طبری نیز براساس زمینه‌های سیاسی و نظامی، قیام را گزارش داده است.

باوجوداین، در لابه‌لای روایات طبری نکات مهمی وجود دارد که در تحقیقات جدید کمتر بدان توجه شده و بررسی و پرداختن به این روایات متعدد، که از ابتدای شکل‌گیری تا زمان سقوط قیام ذکر شده‌اند، می‌تواند زوایای تازه‌ای از قیام را پدیدار کند.

^۱ درخور ذکر است علاوه بر منابع و متون تاریخی، ابزارهای دیگری نیز برای شناخت تاریخی وجود دارد، ولی اسناد و کتب از منابع رایج آن به حساب می‌آیند.

نمونه‌هایی که با مباحث بسیاری از تحقیقات امروزی تفاوت دارد و لازم است بازنگری شود.

بر اساس این، سوال مطرح اینکه قیام زنگیان و تحولات مرتبط با پیدایش و تداوم آن، در تاریخ طبری چگونه انعکاس یافته است؟

آنچه به منزله فرض مقاله ارزیابی شده است اینکه ماهیت و تحولات قیام در تاریخ طبری متأثر از اندیشه وی در دفاع از جایگاه خلافت بازتاب یافته. همچنین مغایر با روش تاریخ‌نگاری اش، متأثر از گفتمان دینی و اقتضائات سیاسی جاری، در طرد و رد قیام، نگرش یک‌جانبه‌ای داشته است.

پیشینه پژوهش

در رابطه با پیشینه تحقیقاتی موضوع، از نکات مهم و مرتبط با بحث اینکه در طول دوره‌های تاریخی معمولاً حرکت‌هایی که جنبه اعتراضی، جنبشی، قیام‌گونه، نهضتی و... داشته‌اند، به دلایل مختلف، نوعی «ابهام و بی‌شفافیت» پیرامون ماهیت، مبنا، اهداف و انگیزه‌های آن‌ها وجود دارد. قیام زنگیان نیز از این امر مستثنی نیست. در رابطه با حرکت زنگیان، علاوه بر محدودیت‌ها در منابع قدیم، در متون تحقیقاتی نیز دیدگاه‌های موجود تعدد و تنوع لازم را ندارند. در رابطه با ماهیت و اهداف قیام، مطالب زیادی ذکر شده که به استثنای یک تا دو نمونه، بسیاری از آن‌ها صرفاً طرح ادعاهایی هستند که با داده‌ها و روایات معتبر تاریخی اثبات نشده‌اند؛ بنابراین با وجود برخی دیدگاه‌ها و نظرات در رابطه با ماهیت و اهداف قیام، مباحث موجود خلاءهای درخور توجهی دارد. با تمرکز و دقت در متون اصلی تاریخی و جغرافیایی در عصر مزبور، به نظر می‌آید نکات تازه‌ای از قیام قابل برداشت است. باین حال، از جمله آثاری که نزدیک به مسئله پژوهش انجام گرفته، به نمونه‌های زیر می‌توان اشاره کرد.

نولدکه (Noldeke, 1982)، در اثر «sketches from Eastern history» قیام زنگیان را جنبش اجتماعی و شورش بردگان برای کسب آزادی‌های اجتماعی و حقوق انسانی می‌داند. در دیدگاه مزبور، غلامان و بردگان پدیدآورندگان اصلی قیام در نظر گرفته شده‌اند (همان). آنان که در شرایط طاقت‌فرسا و بسیار سخت معیشتی کار می‌کردند، علیه خلافت برای کسب عدالت اقتصادی و اجتماعی به پا خاستند. در این دیدگاه، تحلیل قیام به مقدار زیادی بر اساس شیوه‌های فئودالی و سیستم اقتصادی برده‌داری و انطباق آن با جامعه اسلامی صورت پذیرفته است. آژند (۱۳۶۴) کتابی با نام قیام زنگیان، آن را به جریان مذهبی تشیع مرتبط می‌داند. او بر این نظر است که این حرکت ماهیت شیعی داشت و وقوع آن در راستای اهداف و آرمان‌های تشیع صورت پذیرفته است.

عبدالحی شعبان (۱۳۸۴) در مقاله «قیام صاحب‌الزنج؛ قیام بردگان یا شورش سیاه‌پوستی؟» آن را طغیان سیاه‌پوستان می‌شمارد. مقاله مزبور ضمن اشاره مختصر به اوضاع سیاسی مقارن با قیام، آن را تحلیل کرده و ضمن شمردن امکانات و تشکیلات قوی شورشیان و حضور گسترده عرب و سیاه‌پوستان در متن شورش و حتی رهبری آن، درصدد اثبات این موضوع است که قیام صاحب‌الزنج شورشی سیاه‌پوستی محسوب می‌شود.

شهریاری و فروزانی (۱۳۹۸) نیز در اثری با عنوان «تأثیر زمینه‌های اقتصادی دریایی خلیج فارس در پیدایش قیام زنگیان»، به زمینه‌های ارتباطی و نقش فعالان حوزه اقتصاد دریایی خلیج فارس در شکل‌گیری قیام زنگیان پرداخته است. در این مقاله، نویسنده با پرداختن به سیر تحولات اقتصاد دریایی خلیج فارس در قرن دوم و سوم هجری، با اشاره به خط تجاری میان خلیج فارس، بصره و بغداد، این

فرضیه بررسی شده که حرکت زنگیان در ذیل تحولات اقتصادی خلیج فارس و در واکنش به ناآرامی‌های بغداد و آثار منفی که بر تجارت جنوب داشته، با هدف اصلاح و ثبات اوضاع بازرگانی منطقه تجاری مزبور صورت پذیرفته است. همچنین، **موسوی سیانی (۱۴۰۱)** در پژوهشی با عنوان «بازاندیشی روایت طبری از جنبش زنگیان؛ روایت‌شناسی نبرد صاحب‌الزنج و الموفق بالله عباسی» از جنبش زنگیان با عنوان رویدادی ذکر کرده که در معرض روایت‌پردازی ایدئولوژیک مورخان مسلمان قرار گرفت و به مثابه عنصری نابهنجار از فضای گفتمانی جهان اسلام طرد شد. تمرکز مقاله بر تبیین رخدادهای سال‌های پایانی قیام، درگیری‌های نظامی میان موفق عباسی و صاحب‌الزنج است.

نوشتار پیش‌رو به چگونگی انعکاس حرکت مذکور در متن تاریخ الرسل والملوک، به منزله مهم‌ترین و اصلی‌ترین منبع قیام پرداخته است. این مقاله بر روایت‌ها و گزارش‌های طبری پیرامون قیام زنگیان از ابتدای شکل‌گیری در بحرین تا سقوط آن در مختاره تمرکز دارد و سعی کرده متناسب با نگرش طبری، اقدامات و عملکرد زنگیان را بیان کند. گرچه مسئله اصلی طبری در طرد قیام و لعن رهبران آن بوده، داده‌ها و قرائن درخور توجهی از ابتدا تا انتهای قیام در روایات طبری وجود دارد که می‌تواند در عبور از برخی دیدگاه‌های مرسوم و متداول پیرامون قیام یعنی «شورش بردگان برای غارت و چپاول و یا بردگی دانستن قیام» نقش مؤثری ایفا کند.

۱- شخصیت علمی و روش تاریخ‌نگاری طبری

۱-۱. زندگی و زمانه طبری

ابوجعفر محمدبن جریر طبری (۲۲۵-۳۱۰) از علمای مشهور قرن سوم هجری است که در حوزه‌های

مختلف علوم دینی از چیره‌دستی و نبوغ بالایی برخوردار بود (ابن‌ندیم، ۱۳۴۸ق، ص. ۳۲۶، حموی، بی‌تا، ج. ۴۸/۱۸). ثمره تلاش‌های علمی، تتبعات و مسافرت‌های طبری، تألیفات متعددی بود که در زمینه‌های تفسیر و قرآن، نحو و حدیث، فقه و اخلاق، پزشکی، ریاضیات و تاریخ نگارش شده‌اند. دانشوری دانا و مصنفی بزرگ در حوزه‌های گوناگون علمی، عنوانی است که در رابطه با طبری ذکر می‌شود (ابن‌ندیم، ۱۳۴۸ق، ص. ۳۲۶، حموی، بی‌تا، ج. ۴۴-۴۳/۱۸). وجه علمی طبری، مبانی، نگرش و روش وی از ویژگی خاصی برخوردار بود که در ادامه بدان پرداخته خواهد شد.

از آنجایی که شخصیت و اندیشه طبری از محورهای اصلی این نوشتار است، لازم است به زندگی و زمانه وی و مؤلفه‌های تأثیرگذار در اندیشه و مبانی علمی ایشان اشاره شود. ابوجعفر محمدبن جریر طبری در عصری می‌زیستند که از مقاطع مهم جهان اسلام است. از یک طرف، اوج قدرت نظامی و شکوه سیاسی مسلمانان بود و از طرف دیگر، با برپایی نهضت تمدنی اسلام، دوره پرونق فعالیت‌های فکری و فرهنگی جهان اسلام به حساب می‌آید. در شهرها و نواحی مختلف قلمرو اسلامی، کلاس‌ها و جلسات درس و بحث، مکاتب و کانون‌های علمی متعددی رواج و رونق داشتند. به لحاظ سیاسی، اقتصادی و اجتماعی نیز تحولات تأثیرگذاری رقم خورده یا در حال وقوع بود. شکل‌گیری شخصیت و اندیشه طبری نیز در چنین فضایی اتفاق افتاد.

در سیر زندگی و مشخصات زمانه طبری، چند موضوع مهم در تکوین و تشکیل نظام فکری و اندیشه‌ای طبری تأثیرگذار واقع شد. نخست، سفرهای علمی متعدد ایشان به نواحی و سرزمین‌های مختلف اسلامی و حتی غیراسلامی-نظیر هند- بود که از یک

۱۳۷۱، ج. ۵۰۷/۲، ۵۰۸-۵۱۰، ۵۱۸، ۵۲۹، ۵۳۰؛ مسعودی، ۱۳۷۴، ج. ۵۴۳/۲؛ ابن طقطقی، ۱۳۶۰، ص. ۳۳۲-۳۳۳).

موضوع سوم، به نقش و تأثیر خلافت عباسی به منزله دستگاه رسمی سیاسی و دینی، در جهت‌دهی مباحث فکری و کلامی مربوط می‌شود. ضرورت وحدت سیاسی و دینی حول محور خلافت، موضوعی بود که دولت عباسیان در سلسله مباحث کلامی و سیاسی در قالب آموزش رسمی، در جایگاه قرائت مشروع ترویج می‌دادند؛ بنابراین، علاوه بر موضع رسمی دولت، در میان بخش درخور توجهی از بزرگان فقهی و کلامی آن عصر نیز با وجود نقدهایی که پیرامون رهبری معنوی خلافت عباسی حتی در بین اهل سنت وجود داشت ولی از مسئله «وحدت مسلمانان و ضرورت حفظ آن در قالب خلافت عباسی» دفاع می‌شد (متحد، ۱۳۹۴، ص. ۳۲-۳۱). طبری نیز در بغداد هوادار این اندیشه بود.

طبری مشروعیت حکومت عباسیان را به جهت تعلق‌های فکری و کلامی تأیید کرده (علی‌خانی و همکاران، ۱۳۹۰، ص. ۳) و در مطالبش به نوعی از کنش‌های سیاسی و اجتماعی عباسیان هواداری کرده است (آزند، ۱۳۶۴، ص. ۱۰). طبری به تعبیر روزنتال، متأثر از اقتضائات عصرش، نگرش حکومت مرکزی را منعکس و مطالب نامطلوب و مخالف عباسیان را حذف کرده است (روزنتال، ۱۳۶۵، ص. ۱۵۷). نولدکه نیز کتاب تاریخ طبری را گرچه «جامع و کوششی فوق‌العاده در گردآوری مطالب» ذکر می‌کند ولی «تأثیر زیاد نگرش دینی و عقیدتی بر مطالب تاریخی و ضعف نقد تاریخی و تحقیق علمی» وی را نیز بیان می‌دارد (نولدکه، ۱۳۵۸، ص. ۱۱).

برآیند مباحث اینکه در عصری که طبری در آن می‌زیست به اقتضای تحولات سیاسی و مشخصات

طرف، ارتباط و آشنایی با علما و دانشمندان و فراگیر علم و دانش به توسعه موقعیت علمی وی منتهی شد. این مهم در گسترش دامنه علمی وی نیز- یادگیری علوم مختلف- موثر واقع شد. از طرف دیگر، سفرها و ارتباطات مذکور در قلمروی مسلمانان، به «اهمیت مسئله وحدت جهان اسلام و ضرورت حفظ انسجام آن در نگرش طبری» انجامید.

دوم، موضوع مهم دیگری که در نگرش و روش علمی طبری تأثیر گذاشت، به وضعیت عمومی و سیاسی جهان اسلام مربوط می‌شود. دستگاه خلافت عباسی بعد از یک دوره شکوه و عظمت، نیمه دوم قرن دوم و اوایل قرن سوم هجری (Audisio, 1931, p. 60، سوردل، ۱۳۷۵، ص. ۱۲۴؛ Philby, 1933, p. 73-78، از دهه سوم قرن سوم به بعد خلافت دچار اوضاع نابسامانی شد، به گونه‌ای که مقطع مزبور را باید یکی از «بحرانی‌ترین دوره‌های خلافت» به حساب آورد (Waines, 1977, p. 282).

در این مقطع، به دلایل و انگیزه‌های مختلف سیاسی و نظامی، جغرافیایی، اجتماعی، مذهبی و فرهنگی، همچنین با توجه به ویژگی‌های شخصیتی خلفا و مخدوش شدن روابط سیاسی خلیفه و سایر عناصر حکومتی نظیر درباریان، دیوانیان و نظامیان، اختلافات و تنش‌های گسترده‌ای بروز کرد که دامنه آن از تختگاه دولت عباسی تا مناطق پیرامونی و نواحی مرزی خلافت را شامل می‌شد (Waines, 1977, p. 282-285). در مقطع مزبور، قیام‌ها و حرکت‌های فراوان اعتراضی، استقلال‌خواهانه و تجزیه‌طلبانه‌ای به وقوع پیوست. فهرست طولانی از قیام‌ها در محدوده قلمرو خلافت عباسی از مصر، مدینه، شام، تا فارس، خراسان و طبرستان وجود دارد (ابن خلدون، ۱۳۶۳، ج. ۲/۲، ۴۱۲، ۴۲۹؛ طبری، ۱۳۷۵، ج. ۶۲۲۷/۱۴؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۱۷/۱۷، ۲۱۷، ۲۳۹، ۲۹۶؛ یعقوبی،

اجتماعی و فکری که پیوند تنگاتنگی با یکدیگر داشتند، مسئله وحدت در حوزه جهان اسلام ذیل دستگاه خلافت و دین رسمی آن، امری مسلم و قطعی بود و هرچیز که آن را مختل کند امری نامطلوب و ناشایست.

۲-۱ روش علمی

«علم حدیث و تفسیر» یکی از مهم‌ترین شاخه‌های علمی و دینی است که طبری با آن آشنایی داشته و بر اندیشه و روش تاریخ‌نگاری وی تأثیر ویژه‌ای برجای گذاشته است. از طبری در جایگاه مفسری بزرگ و آشنا به علم حدیث یاد می‌شود. امام‌المفسرین و رأس‌المفسرین لقبی است که به دلیل تخصص و تبحر طبری در حدیث، به وی داده شده و تفسیر وی نیز به ام‌التفاسیر معروف است (سیوطی، ۱۹۶۰م، ص. ۳۰-۳۱).

طبری در تاریخ‌نگاری بیش حدیثی داشت و پیش از آنکه در جایگاه «مورخی چیره‌دست» در نظر گرفته شود، محدث و مفسر زبردستی بود که اصول و روش حدیثی بر اندیشه تاریخ‌نویسی‌اش تأثیرگذار واقع شد (بیضون، ۱۹۷۹م، ص. ۸). به بیان دیگر، طبری محدث مورخی بود که در کار نگارش تاریخ، محدثانه عمل می‌کرد. تبلور این امر در آثار تاریخی‌شان نمایان است. مؤلف اخبارالرسل والملوک به شیوه محدثان از روش روایی سود جست و تاریخ‌نگاری بر پایه اخبار و حدیث را به شیوه روایی به کمال رساند. وی با پرهیز از هرگونه نقد و تحلیل، تمامی روایات مختلف و گاه متباین درباره یک واقعه را یکجا گردآوری و با درج سلسله اسناد هر رویداد، آن را از زمان شخص اول یا شاهد ماجرا ذکر کرده است. طبری مسئولیت خود را در آنچه که آورده بر عهده راویان نهاده و متذکر شده که تاریخ جزو علوم عقلی نیست و راه اطلاع به اخبار گذشتگان فقط «گزارش خبر و نقل روایات» است؛ در

نتیجه، نقدناپذیر بوده و راهی برای اثبات درستی و نادرستی آن وجود ندارد (طبری، ۱۳۵۲، ج. ۶/۱).

به گفته طبری، تاریخ، علم به اخبار و احوال گذشتگان است. این مهم با «خبر و نقل» به دست می‌آید. به این ترتیب، از دیدگاه وی، تاریخ علم نقلی است نه عقلی و استدلالی. به همین خاطر طبری از اولین کسانی محسوب می‌شود که صورت وقایع‌نگاشتی را تکامل بخشید (روزنتال، ۱۳۶۵، ص. ۶۸-۸۶). با عنایت به این رویکرد، متن تاریخ طبری به تعبیر مرحوم زرین کوب، مجموعه‌ای از داده‌ها است بدون آنکه کنکاشی در زوایای حوادث شده باشد (زرین کوب، ۱۳۸۸، ص. ۶۸). بنابراین، روش طبری در تاریخ‌نگاری این گونه است که در رابطه با موضوعات تاریخی، روایات گوناگون را آورده و داوری را به خواننده واگذار کرده است (آیین‌وند، ۱۳۷۷، ج. ۱/۱۴۰).

۲- نحوه انعکاس قیام زنگیان در تاریخ الرسل والملوک

۲-۱. عدم پرداختن به سایر روایت‌های پیرامون ماهیت قیام
اندیشه تاریخ‌نگاری طبری به شدت از گفتمان عقیدتی و سیاسی دستگاه رسمی حکومت متأثر است. وی مورخی خلافت‌محور و از طرفداران «مکتب خلفا» بود. در مکتب خلفا، شهرت عالمان به ارتباط‌شان با دستگاه خلافت است. در نظر آنان، با وجود نقد عملکرد خلیفه، ولی دستگاه خلافت می‌باید حمایت شود (متحد، ۱۳۹۴، ص. ۳۴-۳۵).

سیره سیاسی و اندیشه تاریخی طبری در دفاع کامل از خلافت متجلی است. خلیفه و خلافت با هر نوع عملکردی-ولو ناصواب-در موضع «دفاع و ستایش» قرار داشت. در مقابل، هر حرکتی علیه خلافت، مشروعیت نداشته و بدون تردید «مردود، مزموم و

محکوم به نفی و طرد» بوده است. همچنین مبارزه با خلیفه به مثابه «مبارزه با اسلام، خارج از دین و خلاف شرع» تلقی می‌شد. نگرش طبری به قیام زنگیان نیز از همین موضوع متأثر بود و زنگیان و سایر قیام‌کنندگان را «دشمنان خدا» معرفی می‌کند (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۶۵۳۴/۱۵، ۶۵۷۹، ۶۵۹۷). با وجود آنکه در رابطه با چرایی و ماهیت قیام، علل و انگیزه‌ها و شخصیت رهبر قیام، شبهات و خلاءهای زیادی وجود دارد فقط یک قرائت مشخص و روشن درباره قیام وجود دارد.

در ذکر بیشتر مراحل تاریخی قیام، تحقیقاً در هیچ قسمتی از مطالب طبری نمونه‌ای یافت نمی‌شود که روایت‌های گوناگون پیرامون افراد و مسائل آن مطرح شده باشد. با وجود آنکه طبری از ابتدای شکل‌گیری تا زمان سقوط قیام را انعکاس داده، در هیچ جایی از مباحث کتاب مطالبی پیدا نمی‌شود که سایر دیدگاه‌ها راجع به رهبران قیام و ماهیت حرکت صورت گرفته آمده باشد. به عبارت دیگر، در رابطه با قیام، به هیچ وجه تاریخ طبری میدان به تصویر کشیدن روایات گوناگون نیست. در این باره، نمی‌توان وی را مورخی که بیرون از حوادث و روایات ایستاده باشد فرض کرد؛ بنابراین رویه حدیثی-تاریخی طبری پیرامون قیام زنگیان محو شده است.

۲-۲. قضاوت درباره ماهیت قیام و رهبران آن

در رابطه با قیام زنگیان، طبری مغایر با رویه و روال معمول خود، مبنی بر بی‌طرفی کامل و امانتداری علمی عمل کرده است. برخلاف آنچه که گفته می‌شود، طبری حتی روایات معارض و مخالف با اعتقاد خودش را نیز بیان می‌کند و هیچگاه تسلیم گرایش این جریان یا آن جریان نمی‌شود ولی از ابتدا تا انتها به طور کاملاً مشخصی قضاوت کرده و با توجه به نگرشی که به قیام داشته موضع یکسانی در رد قیام اتخاذ کرده است. طبری از صاحب‌الزنج به منزله «دشمن خدا» و «خائن» نام می‌برد (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۶۴۱۲/۱۵-۶۴۱۳/۱۵).

۶۴۱۳-۶۴۱۴). طرفداران صاحب‌الزنج را به «فسق» و «فساد» یاد کرده و در جایی وی را «مخذول» می‌نامد (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۶۳۹۷/۱۵، ۶۴۲۲، ۶۵۳۴، ۶۵۳۶، ۶۵۳۹، ۶۵۷۹، ۶۵۹۷). در تمامی مطالبش پیرامون قیام، بر اساس همین موضع به نگارش مباحث پرداخته است. بر این مبنا، طبری از اساس مخالف حرکت زنگیان بود. او آن را شورشی علیه خلافت، حکومت مشروع اسلامی دانسته و با لحن و بیان تندی به آن تاخته است. طبری مکرر و در جای جای کتاب رهبر قیام، علی بن محمد را خبیث، لعین، فاسق، فاجر و دشمن خدا و هوادرانش را اصحاب فاسق و خبیث معرفی می‌کند (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۶۳۹۷/۱۵، ۶۵۳۶، ۶۵۳۹، ۶۶۱۱، ۶۶۱۵، ۶۶۱۷، ۶۶۲۲).

طبری در رابطه با قیام مزبور، جانب‌دارانه هیچ نقد و خطایی را متوجه فسادها، اقدامات سیاسی و سیاست‌های اقتصادی خلافت ندانسته و در مقابل، کوچکترین اقدام تخریبی زنگیان را برجسته و بزرگ‌نمایی کرده است (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۶۶۱۹/۱۵)؛ درحالی‌که اقدامات سرداران خلافت در مقابله با این قیام که با تخریب، آسیب و قتل و کشتارهای زیادی همراه بود حتی تخریب شهرها و مساجد متعلق به نیروهای زنگی از آنها گذر کرده و آن را بی‌اهمیت و عادی نشان داده است. نظیر آنچه که در جریان تصرف و تخریب شهرهای منیعه، منصوره و مختاره رخ داد (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۶۵۰۸/۱۵، ۶۵۰۹، ۶۵۱۸، ۶۵۱۹، ۶۵۳۶، ۶۵۶۵-۶۵۶۸، ۶۵۸۰-۶۵۸۵، ۶۵۹۲-۶۵۹۶).^۱

۱. وجه دیگر نگرش خلافت‌محوری طبری این بود که عمدتاً به تحولات مرتبط با خلافت تمرکز دارد و به رویدادهای غیر از آن کمتر توجه می‌شود. در تاریخ‌الرسول والملوک، قیام زنگیان به منزله موضوع مستقل جدای از خلافت، مطرح نشده و اینکه مؤلف به منزله یک مورخ، درصدد بررسی زوایای آن برآید چنین مبنایی برای پرداختن به قیام صورت نپذیرفته است. بخش عمده مطالب متن

۱-۲-۲. موضع‌گیری تند طبری در رابطه با کشتن

علی بن محمد و سرکوب قیام

یکی از مهم‌ترین مواردی که قضاوت و دشمنی طبری نسبت به قیام و رهبر آن را نشان می‌دهد، به زمانی مربوط است که قیام شکست می‌خورد و رهبر آن به قتل می‌رسد.

در تاریخ الرسل والملوک آمده است که با حملات متداوم سپاهیان خلافت و قطع مسیرهای تجاری مختاره، نیروهای نظامی زنگی شکست خوردند، صاحب‌الزنج کشته شد و سرش را به نزد موفق آوردند «موفق به سجده خدا بر زمین افتاد به سبب نعمتی که بدو داده بود. ابوالعباس و سرداران و وابستگان موفق و غلامانش به شکر خدای سجده کردند و صداهايشان به سپاس خدای بلند شد» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۶۱۴).

طبری این‌گونه آورده که «مژده‌رسان خبر کشته شدن فاجر را رساند. چیزی نگذشت که مژده‌رسان دیگری پیامد که کفی همراه داشت و می‌گفت کف اوست، یکی از سرداران نیز خبر را به نزد وی تأیید کرد. پس از آن غلامی از یاران لؤلؤ به تاخت بر اسبی پیامد که سر خبیث را همراه داشت و آنرا نزدیک موفق آورد که آنرا به جمعی از سرداران امان یافته نشان داد که آنرا بشناختند و موفق به سجده خدا بر زمین افتاد به سبب نعمتی که بدو داده بود. ابوالعباس و سرداران و وابستگان موفق و غلامانش به شکر خدای

مذکور پیرامون زنگیان به روابط و تحولات مرتبط با خلافت به خصوص مرحله پایانی قیام- مربوط می‌شود.

علاوه بر این، تاریخ الرسل والملوک، همان‌گونه که از نام آن پیدا است، به تاریخ پادشاهان و پیامبران پرداخته و تمرکز اصلی نویسنده، در ثبت رویدادها و تحولات سیاسی و نظامی متمرکز است (باز، ۲۰۰۱، ص. ۵۴). در رابطه با زنگیان نیز جنبه‌های سیاسی و نظامی برجسته‌تر دیده شده و محوریت بخش عمده مطالب پیرامون رخدادهای نظامی و سیاسی است.

سجده کردند و خدای را بسیار ستایش کردند و سپاس گفتند. موفق دستور داد سر فاجر را بر نیزه‌ای نهند و مقابل وی نصب کنند که مردم آنرا بدیدند و درستی خبر کشته شدن فاسق را بدانستند و صداهايشان به سپاس خدای بلند شد. سر خبیث بر نیزه‌ای پیش روی موفق در کشتی نصب شده بود و با آن نهر ابوالخصیب را می‌پیمود (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۶۱۴).

در ادامه همین مطلب، طبری در راستای حمایت از اقدام نظامی خلافت و خوشحالی از قتل علی بن محمد، شعری از یحیی بن محمد اسلمی را با این مضمون ذکر می‌کند «سستی که در کار اسلام بود با پیروزی الموفق در نبرد نیرو بخشید...» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۶۱۸).

۱-۳. سیر رخدادها و تحولات قیام در تاریخ طبری

۱-۳-۱. اقدامات علی بن محمد در بحرین: * قبل از شروع رسمی قیام

یکی از نکات مهم پیرامون قیام زنگیان، حضور علی بن محمد در بحرین و فعالیت‌های وی در آنجا است. برخلاف مباحثی که طبری در این رابطه داشتند در بیشتر تحقیقات موجود، مقطع مزبور را چندان بررسی نکردند یا اینکه صرفاً به آن اشاره‌ای داشته‌اند. براساس تاریخ طبری، علی بن محمد در سال ۲۴۹ هجری از سامرا وارد بحرین شد (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۴/۶۳۰۷). سامرا در آن زمان مرکز خلافت بوده و علی بن محمد نیز در دربار خلیفه منتصر (۲۴۷-۲۴۸ ه.ق) حضور داشت که عازم بحرین شد، Waines (1977, 301). ورود علی بن محمد به بحرین را باید مرحله آغازین قیام و از مراحل مهم آن به حساب آورد که حرکت از آنجا شروع و شش سال بعد در سال ۲۵۵ هجری به صورت رسمی در مسیر بغداد به بصره اعلان عمومی شد.

۲-۱-۳. فعالیت‌ها و اقدامات علی بن محمد در بصره

قبل از اعلان رسمی

با عنایت به روایات طبری، از سال ۲۴۹ تا ۲۵۴ هجری، سازمان و هسته قیام به مقدار درخور توجهی در بحرین شکل گرفت و انسجام و تقویت آن در سال‌های بعد و با حضور در بصره محقق شد. علی بن محمد به همراه دیگر نیروها و سران قیام در سال ۲۵۴ هجری عازم بصره شدند. در تاریخ طبری علت واقعی عزیمت به بصره بیان نشده است.

با توجه به مجموع مباحثی که تاریخ طبری آمده دو نکته حائز اهمیت است: نخست وضعیت نابسامان بصره و تشدید منازعات گروه‌های سیاسی و فرق مذهبی و تنش‌های قبیله‌ای است (طبری، ۱۳۷۵، ۱۴/۶۲۸۵؛ طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۱۱/۹). دوم، اشاره به این موضوع که با ورود علی بن محمد به بصره و شروع فعالیت‌ها، حاکم آنجا محمد بن رجاء حضاری، درصدد دستگیری وی برآمد. شماری از یارانش را دستگیر کرد و علی بن محمد نیز به همراه تعداد دیگری از هوادارانش به بغداد فرار کردند (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۶۳۰۹/۱۴). به گفته طبری، رهبران قیام در مدت زمان اندکی که در بصره فعالیت داشتند ابتدا «کسی از مردم شهر اجابت وی نکرد» ولی در ادامه همان مطلب، آورده که شمار زیادی از مردم به علی بن محمد متمایل شدند (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۱۱/۹). وی در تلاش بود با گروه‌های مردمی رابطه برقرار و آنان را به قیام ملحق کند (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۱۱/۹؛ طبری، ۱۳۷۳، ج. ۶۳۰۹/۱۴). نکته‌ای که در لابه‌لای روایات طبری وجود دارد اینکه با فعالیت‌های علی بن محمد در بصره، مخالفت و اعتراض مردمی علیه قیام گزارش نشده و تنها مخالفت و برخوردی که صورت گرفت توسط حاکم آنجا بود (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۱۲/۹).

براساس تاریخ طبری، کلیه فعالیت‌های علی بن محمد در بحرین در دو منطقه جغرافیایی آنجا صورت پذیرفت: یکی در مناطق ساحل‌نشین و دیگری در نواحی بیابانی و در میان صحرانشینان بحرین. به گفته مؤلف تاریخ الرسل والملوک، هجر اولین نقطه ساحلی بود که قیام از آنجا آغاز شد و «گروه انبوهی از مردم» از حرکت صورت گرفته حمایت کردند (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۱۰/۹؛ تتوی قاضی، ۱۳۸۲، ج. ۱۶۰۲/۳). بعد از مدتی، رهبران قیام وارد نقطه ساحلی دیگری از بحرین به نام احساء شدند. در آنجا نیز هواداران زیادی یافتند (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۱۰/۹، ۴۱۱).

طبری صراحتاً به این موضوع اشاره دارد که علی بن محمد در حمایت کامل «فعالان ساحل‌نشین» قرار داشت. به گونه‌ای که «حکمش میان آنها نافذ بود و به سبب وی با کسان سلطان نبرد کردند و در این نبردها بسیاری از آنها کشته شدند» (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۱۰/۹). حتی هواداری بحرینی‌های ساحل‌نشین از علی بن محمد به اندازه‌ای بود که برای وی خراج می‌گرفتند (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۱۰/۹).

در این مرحله، طبری به افرادی اشاره دارد که همراه و هوادار علی بن محمد بوده (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۱۱/۹) و از آن زمان به بعد، در جایگاه هسته اصلی پشتیبانی‌کننده، در مراحل مختلف قیام حضور و فعالیت داشتند. همین هسته، بسیاری از اقدامات و طرح‌های قیام را برنامه‌ریزی و اجرا می‌کردند. از جمله این گروه، افرادی نظیر یحیی بن محمد ازرق معروف به بحرانی، یحیی بن ابی‌ثعلب و سلیمان بن جامع، بودند (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۴۱۱/۹). همین گروه سایر نیازمندی‌های حرکت شروع شده را تأمین کرد.

۳-۱-۳. فرار علی بن محمد از بصره به بغداد

حضور رهبر قیام در بصره و فعالیت‌هایی که داشت باعث شد حاکم آنجا درصدد دستگیری وی برآید. این مسئله باعث شد تا به همراه یاران اصلی‌اش در سال ۲۵۵ هجری به بغداد فرار کنند. علی بن محمد در بغداد خود را به احمد بن عیسی بن زید بن علی منتسب کرد (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۹۱۲). با وجود اطلاعات تاریخی اندک از فعالیت‌های علی بن محمد در بغداد، یک‌ساله که در آنجا حضور داشت فعالیت‌هایش را ادامه داد و افراد زیادی نیز به وی متمایل شدند (طبری، ۱۳۷۵ق، ج. ۴/۶۳۱۰). از جمله این افراد جعفر بن محمد صوحانی، محمد بن قاسم و دو نفر دیگر غلامان یحیی بن عبدالرحمن خاقانی، مشرق و رفیق بودند. علاوه بر این، در بغداد گروه‌هایی از بصریان نیز به نیروهای قیام ملحق شدند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۹۱۲-۹۱۳)؛ ماهیت و محتوای فعالیت‌هایشان مشخص نیست. آنچه که روشن است این که رهبران قیام در این مدت در بغداد مشغول فعالیت در راستای مقاصدشان بوده و مترصد فرصت مناسب برای پیگیری عملی برنامه‌هایشان بوده‌اند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۹۱۲). آنان زمانی که در بغداد حضور داشتند اوضاع جاری بصره را زیر نظر داشته و مترصد بازگشت بدانجا بودند. ناآرامی‌های بصره، که طبری از آن با عنوان فتنه یاد می‌کند (طبری، ۱۳۷۵ق، ج. ۴/۶۳۰۹/۱۴)، عزل حاکم آنجا، آزاد شدن زندانیان و رهایی یاران علی بن محمد از زندان بصره باعث شد تا در رمضان سال ۲۵۵ به همراه یاران و هوادارانش عازم بصره شوند (طبری، ۱۳۷۵ق، ج. ۴/۶۳۰۹/۱۴).

۳-۱-۴. اعلان رسمی قیام

علی بن محمد در مسیر حرکت به سمت بصره، در محل معروف به برنخل در ناحیه مَفْتَحْ* وارد

(مسعودی، ۱۳۶۵، ص. ۳۵۵) و در قصری به نام قصر قُرشی در کنار نهر عمود ساکن شدند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۹۱۳). در این نقطه، اقدامات لازم را برای آغاز حرکت در پیش گرفتند.

در این منطقه شمار زیادی از نیروهای بصری به خصوص علی بن ابان مهلبی که در بصره به خدمت نهضت درآمده، از قبل در آن نقطه حضور یافتند و به جمع نیروهای قیام ملحق شدند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۹۱۱). ابتدا چنان وانمود کردند که برای تجارت نمک آمده‌اند (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۷/۲۰۸؛ ابن مسکویه، ۱۳۷۹ق، ج. ۴/۳۹۸؛ طبری، ۱۳۷۵ق، ج. ۴/۶۳۱۱). النویری، ۱۴۲۳ق، ج. ۲۵/۱۰۷). علی بن محمد با استقرار در این نقطه و تجمع تمامی یارانش و با کمک سایر عناصر محلی در رمضان سال ۲۵۵ شروع رسمی قیام را اعلان کردند. آیه ۱۱۱ سوره توبه به منزله شعار قیام انتخاب شد. آن را روی پارچه حریری به رنگ سرخ و سبز نوشتند، بر سر یک پارو و در قایقی نصب کردند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۹۱۳).

۳-۱-۵. پیوستن بردگان به قیام زنگیان

یکی از نکات بسیار مهم و کلیدی از سیر تحولات تاریخی قیام زنگیان که در تاریخ طبری آمده، به زمان پیوستن بردگان به قیام مربوط می‌شود. برابر آنچه که به روشنی در تاریخ طبری آمده، غلامان و بردگان بعد از اعلان رسمی قیام به آن اضافه شدند. رهبران قیام "با تطمیع، وعده و وعیده دادن تا بکار بردن تهدید و زور" شمار درخور توجهی از بردگان مستقر در آن منطقه را به قیام ملحق کردند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۴/۹۱۳، ۹۱۴؛ طبری، ۱۳۷۵ق، ج. ۴/۶۳۰۷/۱۴). به مدت نزدیک به ۶ سال، از ۲۴۹ تا ۲۵۵ هجری، در تاریخ طبری هیچ ذکری از غلامان و بردگان نشده است. از این زمان به بعد است که بردگان و کارگران

سیاه‌پوست شاغل در حوزه‌های کشاورزی و باغداری بصره به قیام می‌پیوندند.

۶-۱-۳. اقدامات زنگیان بعد از اعلان رسمی

براساس آنچه که در تاریخ طبری آمده، بعد از اعلان رسمی قیام، نیروهای زنگی شروع به تصرف نواحی مختلف کردند. تصرف شهرهای بصره، ابله، عبادان، اهواز، واسط، در اختیار گرفتن مسیرهای ارتباطی و نه‌رهایی که جنبه اقتصادی و مواصلاتی داشتند نظیر نه‌ر ابوالخصیب و نه‌ر بیان، نه‌ر حسنی، نه‌ر صالحی، نه‌ر دبا، نه‌ر داوردانی و غیره از جمله نقاطی بودند که نیروها و رهبران زنگی بر آنان مسلط شدند و با کشتی و قایق پیوسته در این نه‌رها در رفت‌وآمد بودند (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۴، ۶۳۳۳، ۶۳۳۴، ۶۳۳۵). طبری در قالب روایات و گزارش‌های متعدد به این موضوع پرداخته که نیروهای زنگی به رهبری علی‌بن محمد به‌طور دائم در تلاش و تکاپو برای تصرف مناطقی و غارت مزارع، باغ‌ها، روستاها و قصرهای منطقه بصره بودند (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۴، ۶۳۱۷، ۶۳۲۳، ۶۳۲۵، ۶۳۲۸، ۶۳۴۳)^۱.

۷-۱-۳. ساخت شهرها توسط زنگیان: منیعه، منصوره و مختاره

از دیگر موضوعات تأمل‌برانگیز در سیر تحولات قیام زنگیان در تاریخ طبری، ساخت شهرهایی بوده که در منبع مذکور انعکاس یافته است. این شهرها محل سکونت و فعالیت‌های زنگیان بوده و براساس گزارش‌های طبری، مسائل نظامی، سیاسی و اقتصادی مربوط به قیام در این شهرها انجام می‌پذیرفته است (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵، ۶۵۵۰-۶۵۵۳، ۶۵۵۴، ۶۵۸۴).

۶۶۰۷). در تاریخ طبری به سه شهر مهم زنگیان یعنی منیعه، منصوره و مختاره پرداخته شده که در ادامه به آن اشاره می‌شود.

بنا به گفته طبری، زنگیان شهر منیعه را در سوق‌الخمیس (پنجشنبه بازار) در انتهای نه‌ر براطق که یکی از مهم‌ترین نه‌رهای آن منطقه بود، احداث کردند (طبری، ۱۳۸۷، ج. ۹، ۵۶۵). در گزارش طبری آمده که از روستاها و دهکده‌های اطراف، غلات شامل گندم، جو و برنج‌های زیادی وارد شهر منیعه می‌شد و جمعیت زیادی نیز آنجا ساکن بودند. در جریان حمله و تصرف شهر توسط نیروهای خلافت، همه آن مواد و محصولات به دست ابواحمد افتاد (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵، ۶۵۰۸، ۶۵۰۹). همچنین در این شهر شمار زیادی کشتی استقرار داشت که با تصرف منیعه، کشتی‌های زیادی در اختیار سپاهیان خلافت قرار گرفت (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵، ۶۵۰۸، ۶۵۰۹).

شهر دیگر منصوره بود که در مسیر ارتباط دریایی بصره و بغداد در ناحیه طهیشا واقع بود. سلیمان‌بن جامع و احمدبن جبایی، از سرداران و رهبران اصلی قیام، ریاست شهر و مأموریت حفاظت از آن را بر عهده داشتند (تتوی‌قاضی، ۱۳۸۲، ج. ۳، ۱۶۳۲). طبری اشاره داشته که منصوره شهری بزرگی بود که شدیداً کنترل می‌شد (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵، ۶۵۱۴). در جریان تصرف شهر توسط ابواحمد موفق، دستیابی به اموال و کالاهای زیادی یادشده همچنین محصولات فراوانی نظیر غلات و ... که همگی به تصرف نیروهای خلافت درآمدند (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵، ۶۵۱۸). روایت شده در شهر افراد زیادی ساکن بودند و در مدت ۱۷ روز سکونت، سپاهیان خلافت در منصوره هرچه کالا، انواع محصولات و اجناس در شهر بود را تصاحب کردند (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵، ۶۵۱۸).

^۱. در قسمت بعد اشاره خواهد شد.

مختاره مهم‌ترین و فعال‌ترین شهری بود که زنگیان در آن به کار و فعالیت اشتغال داشتند. همچنین مقر اصلی سکونت و فعالیت‌های زنگیان محسوب می‌شد. در این شهر نیز نظیر سایر شهرهای فعال زنگیان، از اوضاع درونی شهر و فعالیت‌های جاری آنجا گزارش بیان نشده است. تنها اطلاعات محدودی که از مختاره و دیگر شهرهای زنگیان وجود دارد به زمانی مربوط است که سپاهیان خلافت به آنجا حمله بردند. سلسله عملیات نیروهای خلافت در مختاره برای سرکوب قیام باعث شد تا روایت‌هایی از آن شهر در تاریخ طبری انعکاس یابد (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۵۲۴).

۸-۱-۳. تحولات مربوط به مرحله پایانی: سرکوب

قیام توسط خلافت عباسی

در تاریخ طبری بعد از شکل‌گیری قیام و تصرف مناطق و نواحی مختلف، عمدتاً به غارتگری‌های زنگیان اشاره دارد که در بخش بعدی ذکر خواهد شد. وی سپس به عملیات‌های نظامی خلافت برای سرکوب نیروهای زنگی تمرکز می‌کند. در چندین مرحله، دستگاه خلافت با اعزام نیروی نظامی تلاش کرد تا حرکت زنگیان را سرکوب کند که در تمامی عملیات‌ها توفیقی حاصل نشد. مهم‌ترین و اصلی‌ترین موضوعی که با ذکر جزئیات به آن می‌پردازد عملیات گسترده ابواحمد موفق عباسی است.

براساس مطالب طبری، حمله به مواضع نیروهای زنگی خصوصاً تصرف شهر مختاره و بصره، «فرآیند طولانی و زمانبری» بود که مدت زمان زیادی- از سال ۲۶۷ تا ۲۶۹- طول کشید تا سپاهیان خلافت در تصرف مختاره و سرکوب نهایی قیام موفق شدند. دشواری نبرد با زنگیان در تصرف شهر مختاره باعث شد تا ابواحمد موفق عباسی برای مقابله با آنها

پادگانی- با نام موفقیه- احداث کند. در پادگان موفقیه انواع وسایل، امکانات، تجهیزات و خوراکی‌ها انبار شد. همچنین موفق عباسی «کسانی به خشکی و دریا فرستاد تا آذوقه به موفقیه برسانند و به عاملان خویش در اطراف نیز نوشته که مالها را به بیت المال وی فرستند» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۵۲۹). مجموع این نمونه‌ها، سختی کار و دشواری عملیات علیه زنگیان را نشان می‌دهد. نهایتاً قیام سرکوب شد و رهبران آن کشته شدند یا به اسارت درآمدند.

۴-۲. غارتگری، تخریب و کشتار: نگرش ثابت

طبری پیرامون قیام

کشتار، چپاول، غارتگری و تخریب شهرها و روستاها یکی از محورهای اصلی است که مؤلف تاریخ الرسل والملوک در رابطه با اقدامات زنگیان از ابتدا تا انتهای آن ذکر می‌کند و اینکه نیروها و رهبران قیام، پیوسته در اندیشه و تلاش برای کشتار مردم، غارت و ویرانی نواحی بودند. در ادامه این بحث سعی می‌شود با ذکر تعدادی از گزارش‌ها، نگرش وی پیرامون قیام مشخص شود.

در زمان شروع قیام در مسیر توسعه متصرفات، طبری به غارت دو ناحیه قادسیه و شیفیا اشاره دارد: «سالار زنگیان، دستورشان داد آن دو دهکده را غارت کنند که مالی گزاف از طلا و نقره و جواهر و زیور و ظروف طلا و نقره از آنجا غارت شد» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۴/۶۳۲۳-۶۳۳۳) یا درباره دهکده موسوم به مهلبی آورده که «هر چه را در آن بود دستور به غارت آن‌ها داد و بگفت تا آنرا بسوختند، سپس سوی دهکده‌ای دیگر به نام تنغت رفت. نزدیک دهکده فرود آمد و بگفت تا آنرا غارت کنند و بسوزند که غارت شد و سوخته شد. آنگاه بر کنار نهر مادیان برفت و در آنجا مقداری خرما یافت و بگفت تا آنرا

راست و چپ فرستاد. به وسیله آنها به دهکده‌ها می‌تاخت و کشتکاران را می‌کشت و اموالشان را به غارت می‌برد و چهارپایانشان را می‌راند» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۴/۶۳۴۳).

در رابطه با تصرف بصره نیز این‌گونه آورده است که در جریان تصرف بصره، زنگیان خانه‌ها را می‌سوزاندند و هرچه را که در آن بود به غارت می‌بردند و کسانی که آنجا بودند کشته می‌شدند (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۴۱۲). در یک نمونه بیان می‌دارد که: «زنگیان به کشتن دستگیرشدگان پرداختند. علی بن ابان آن روز وارد شد و مسجد جامع را سوخت و سوی کلاء رفت و از جبل تا پل را بسوخت. آتش به هر چه از انسان و دام و اثاث و کالا می‌رسید در آن می‌گرفت، آنگاه صبح و شب پیایی می‌آمدند و هر که را می‌یافتند به نزد یحیی بن محمد می‌کشاندند هر که مالی داشت به اقرارش می‌گرفت تا مالش را بگیرد و او را بکشد و هر که بی‌چیز بود او را می‌کشت» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۴۱۶). در نکته‌ای درخور توجه، طبری ذکر می‌کند: «...کشتاری که یحیی کرده بود پسند و دلخواه وی بود و علی بن ابان مهربانی را به قصور منسوب می‌داشت که در ناحیه بنی سعد از تباهی خودداری کرده بود» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۴/۶۴۱۳). «...یحیی در بصره بود، خبیث به او نوشت و دستور داد که چنان وانماید که شبل را در بصره جانشین می‌کند تا مردم آرام گیرند و نهان‌شدگان و آنها که به مالرداری شهره‌اند نمایان شوند و چون نمایان شدند آزارشان کنند که به دفینه‌ها و مال‌های خویش که نهان کرده‌اند رهنمون شوند. یحیی چنین کرد. هرروز جمعی را به نزد وی می‌بردند، هرکس از آنها به توانگری شناخته بود هرچه را داشت تصفیه می‌کرد و او را می‌کشت و هر که بی‌چیزی وی معلوم بود بیدرنگ کشته می‌شد» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۴/۶۴۱۷).

بسوزانند... پس از آن سالار زنگیان و یاران وی را از تباهی کردن در آن ناحیه کارها بود که از یاد کردن آن چشم پوشیدیم که چندان بزرگ نبود، اگر چه همه کارهای او بزرگ بود» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۴/۶۳۲۵). «... آنگاه برفت تا به محل زینبی رسید که بر کناره قندل بود، در غرب نهر، گروهی که در پادگان بودند همگی‌شان که نزدیک دویست کس بودند کشته شدند. سپس یارانش وارد روستای منذران شده و آنرا غارت کردند» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۴/۶۳۳۳).

زمانی که رهبران قیام مترصد تصرف بصره بودند، آورده است که نیروهای زنگی آنجا را محاصره کردند و مانع فعالیت‌ها شدند. در آن وضعیت «به سبب رسیدن کالا و محصولات، گشایشی در کار مردم بصره اتفاق افتاد این خبر به خبیث رسید که مردم بصره گشایش یافته‌اند و این بر او ناگوار بود ... یاران خبیث صبح و شب، مصرانه با مردم بصره به نبرد بودند. وقتی شوال این سال رسید، خبیث مصمم شد یاران خویش را فراهم آورد و به بصره هجوم برد و در خرابی آن بکوشد» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۴۱۰).

در ادامه سلسله تلاش‌های زنگیان برای تسلط بر بصره ذکر می‌کند که آنجا را ویران کرد و قتل و کشتار گسترده راه انداخت (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۴۱۰-۶۴۱۵)، هر چه را در دهکده‌ها بود به غارت برد و هر چه توانست خون ریخت (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۴۱۹) «با حمله به بصره، کشتار و غارت آنجا، دشمن خدای نیرو گرفت و ترس وی در دل مردم بصره جا گرفت که از پیکار وی بازماندند» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۴/۶۳۳۵-۶۳۳۶-۶۳۴۲). «یاران خبیث بدو گفتند که ما جنگاوران بصره را کشته‌ایم و در آنجا بجز ضعیفان قوم و کسانی که جنبشی ندارند نموده‌اند به ما اجازه بده وارد بصره شویم ... پس از آن یاران خویش را به

ادامه گزارش‌های طبری درباره اقدامات زنگیان در بصره آمده که «سالار زنگیان بیست و چهار کشتی که عازم بصره بودند را بگرفت که چون خبر اقدامات زنگیان و راه بریدنشان، به صاحبان کشتی‌ها رسیده بود متفق شده بودند که کشتیهای خویش را به هم ببندند ... چون خبر کشتیها به سالار زنگیان رسید و یاران خویش را سوی آن خواند و ترغیشان کرد و به آنها گفت این غنیمت مهیاست... چیزی نگذشت که آنرا به تصرف آوردند و جنگاوران کشتی‌ها را بگشتند و هر چه برده در آن بود به اسیری گرفتند. از کشتیها مال‌های گزاف بی‌شمار به غنیمت گرفتند، که مقدار آن شناخته نبود سه روز آنرا به غارت یاران خویش واگذاشت سپس بگفت تا باقیمانده را برای وی جدا کردند» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۳۹۸-۶۳۹۹).

در رابطه با منطقه ابله نیز بیان می‌کند که «سالار زنگیان پیوسته با مردم ابله نبرد می‌کرد. در شب چهارشنبه پنج روز مانده از رجب سال دویست و پنجاه و ششم، زنگیان از سمت دجله و نهر ابله وارد ابله شدند آتش در آنجا افتاد و بسوخت در ابله مردم بسیار کشته شدند و بسیار کس غرق شدند. غارتی‌ها را به تصرف آوردند» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۳۹۹-۶۴۰۰).

طبری علت اینکه چرا مردم عبادان تسلیم سالار زنگیان شدند را این‌گونه ذکر می‌کند: «سبب آن بود که وقتی زنگیان یاران خبیث با مردم ابله چنان کردند، دل‌های مردم عبادان سستی گرفت و بر جان‌ها و حرمت‌های خویش بیمناک شدند تسلیم شدند و شهر خویش را به وی تسلیم کردند که یاران وی وارد آن شدند و هر چه برده آنجا بود بگرفتند و هر چه سلاح بود به نزد وی بردند که میان یاران خویش پخش کرد» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۴۰۰).

در رابطه با تصرف اهواز نیز آورده است که «وقتی یاران خبیث ابله را گرفتند در اهواز طمع بست و

مردم آنجا در مقابلشان ثبات نکردند وارد شدند کشتند و سوختند و غارت کردند و ماورای آن را ویران کردند» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۴۰۱). در زدوخوردهای میدانی نیز بیان می‌دارد رهبران زنگی حتی اسیران را نیز به قتل می‌رساندند «چون صبح شد دستور داد تعقیبشان کنند که چنین کردند و اسیرانی بیاوردند با سرهایی که همه اسیران را بکشت» (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۴/۶۳۲۶).

در مراحل پایانی قیام و زمانی که موفق عباسی به نیروهای زنگی حمله کرد، بخش عمده روایات طبری در جانب‌داری از خلافت و مخالفت با قیام (اقدام مشروع خلافت در دفع شر و فتنه مخذول، فاجر و خبیث) انعکاس یافته است (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۶۰۶-۶۶۱۸). در یک نمونه و در توجیه و تأیید برخورد موفق عباسی علیه گروهی از زنگیان که تسلیم شده بودند، اشاره دارد این نگرانی درباره آنها وجود داشت که «کسانی از آنها بمانند و مایه زحمت اسلام و مسلمانان» شوند (طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱۵/۶۶۱۵).

نتیجه‌گیری

در این مقاله، چگونگی انعکاس قیام زنگیان در تاریخ الرسل والملوک بررسی شده است. اهمیت پژوهش حاضر بدین خاطر است که تاریخ مزبور از مهم‌ترین منابعی محسوب می‌شود که به قیام زنگیان پرداخته است و بیشتر منابع قدیم و تحقیقات جدید، بخش عمده مطالب‌شان را از این کتاب اخذ کرده‌اند. موضوع شایان توجه اینکه، طبری مغایر با روش تاریخ‌نگاری که بدان شناخته می‌شد و متناسب با اندیشه دینی و گفتمان سیاسی و اجتماعی‌اش به این رخداد پرداخته است. طبری با اتخاذ موضعی یک‌طرفه در «جانب‌داری کامل از خلافت و رد قیام زنگیان» اقدام کرده که در قالب سه نمونه ذکر می‌شود:

نخستین نمونه، مؤلف تاریخ الرسل والملوک به ابعاد و زوایای احتمالی دیگر قیام نپرداخته و گزارش‌های متنوعی را از این رخداد ذکر نکرده است. وی به جای آن که روایات متعدد پیرامون قیام را بیان کند، به قرائت معین و موضع‌گیری مشخصی درباره آن پرداخته و با ادبیات تند و قاطع، قیام را رد کرده است. دوم، ذکر سیر تحولات قیام با محوریت خلافت عباسی و اقدامات آنها جریان یافته است. به بیان دیگر، بخشی از تحولات قیام که در پیوند با خلافت است، در تاریخ طبری انعکاس یافته است.

سوم، متناسب با نگرش طبری، کلیه اقدامات و عملکرد قیام و رهبران آن در طول دوران قیام، ذیل غارتگری شهرها و روستاها، چپاول اموال و ویرانی‌های گسترده مزارع و مسیرها آمده است. درواقع با مطالعه قیام مزبور در تاریخ طبری، به منزله حرکتی سرشاری از خرابی، کشتار و نابودی در ذهن متبادر می‌شود؛ بنابراین براساس مطالب تاریخ طبری، برداشت نهایی این است که ماهیت قیام به روشنی مشخص نیست و آنچه که برجستگی دارد از ابتدا تا انتهای آن «غارتگری، کشتار و ویرانی» گزارش شده است.

در پایان ذکر این نکته لازم است که گرچه محور اصلی مباحث تاریخ طبری بر مبنای موضع روشن و قرائت معینی که از قیام دارد تمرکز یافته، با عنایت به روایات درخور توجه در تاریخ مزبور در مقاطع تشکیل، تداوم و سقوط قیام، زمینه‌ای فراهم می‌آید که می‌توان به نمونه‌هایی فراتر از قرائت‌های صرف سیاسی، نظامی، غارتگرانه و ... اندیشید. ازاین‌رو، پرداختن به نحوه بازتاب قیام در تاریخ طبری شایسته توجه و تتبع بیشتر است.

پی‌نوشت‌ها

۱- بحرین در قلمرو اسلامی، از سرزمین‌هایی به حساب می‌آید که به لحاظ موقعیت جغرافیایی و سابقه

تاریخی ویژگی‌های خاصی دارد. بحرین در امتداد سواحل غربی تا جنوبی خلیج فارس واقع شده و متشکل از نواحی ساحلی و بیابانی، همچنین جزایر متعدد است. این سرزمین با کرانه‌های جنوبی خلیج فارس و پس‌کرانه شرقی شبه جزیره همسایه است. بحرین برخلاف اینکه منطقه‌ای نسبتاً کوچک است ولی همیشه اهمیت درخور توجهی داشته و منشأ تحولات مهم سیاسی، تجاری و فکری- فرهنگی بوده است. محدوده بحرین از بصره تا عمان ذکر شده است. از بحرین با عنوان منطقه ساحلی جنوب خلیج فارس، یاد شده که حداثا بصره تا بحرین امروزی را شامل می‌شد. در برخی متون «سراسر کرانه‌های جنوبی خلیج فارس از بصره تا عمان به نام بحرین شناخته می‌شد» (قزوینی، ۱۳۷۳، ص. ۱۲۴).

بحرین از یک سابقه تمدنی و قدمت تاریخی طولانی برخوردار بوده و اهمیت تاریخی آن از دوره‌های کهن و هزاره‌های قبل از میلاد (وثوقی، ۱۳۸۴، ص. ۱۸-۳۲) تا اعصار جدید را شامل می‌شود. دو ویژگی بسیار مهم، جهت‌دهنده تحولات بحرین بوده است: یکی، به لحاظ موقعیت مطلوب ارتباطی و واقع شدن در مسیر مهم ارتباط دریایی است. خط ارتباطی خلیج فارس که یکی از مسیرهای معتبر و پررونق بین‌المللی میان شرق و غرب و محل تردد کشتی‌های تجاری بوده است. همچنین، یکی از توقف‌گاه‌های اصلی کشتی‌ها و کاروان‌های بازرگانی خلیج فارس بوده است (دریایی، ۱۳۸۲، ص. ۴۷-۵۳). بخش درخور توجهی از تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بحرین از این امر متأثر است.

علاوه‌براین، به لحاظ جغرافیایی و ارتباطی، بحرین در یک نقطه بسیار مهمی واقع شده و با نواحی و سرزمین‌های بسیار مهم تمدنی و تاریخی نظیر ایران، بین‌النهرین، شبه جزیره و ... مرتبط است و امکان ارتباطی و دسترسی بسیار مناسبی با سرزمین‌های دور و نزدیک دارد.

دوم، بحرین، به لحاظ اقتصادی نیز وضعیتی خوبی داشت. آب شیرین و زراعت، صید مروارید و مرجان (از جمله مواردی بود که به این سرزمین اهمیت بیشتری بخشیده بود. این موضوع باعث شده بود بازرگانی علاوه بر جنبه

ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۷۱). *الکامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران* (ج ۳۳) (ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، ترجمه). مؤسسه مطبوعاتی علمی.

ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۸۵ق / ۱۹۶۵م). *الکامل فی التاريخ* (ج ۱۳). دارالصادر.

ابن خلدون عبدالرحمن (۱۳۶۳). *تاریخ ابن خلدون* (عبدالمحمد آیتی، ترجمه). مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

ابن طقطقی، محمدبن علی (۱۳۶۰). *تاریخ فخری* (محمدوحید گلپایگانی، ترجمه). چاپ دوم. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

ابن مسکویه، احمدبن علی (۱۳۷۹). *تجارب اللامع* (ج) (محقق و مصحح: ابوالقاسم امامی). چاپ دوم. سروش.

ابن ندیم، محمدبن اسحاق (۱۳۴۸ق). *الفهرست. المكتبة التجارية الكبرى*.

احمدی، بابک (۱۳۸۷). *رساله تاریخ*. نشر مرکز. النوری، شهاب‌الدین احمد (۱۴۲۳ق). *نهاية الأرب فی فنون الأدب* (ج ۳۳). دار الكتب و الوثائق القومية.

باز، حسن (۲۰۰۱م). *مکانه تاریخ الطبری فی التدوین التاريخی عند المسلمين حتی نهایت القرن الثالث الهجری*. مجموعه مقالات همایش بزرگداشت یازدهمین قرن وفات امام الطبری. مصر، دار التقريب المذاهب الاسلاميه.

بلاذری، احمدبن یحیی (۱۳۴۶). *فتوح البلدان* (آذرتاش آذرنوش، ترجمه). بنیاد فرهنگ ایران.

بیضون، ابراهیم (۱۹۷۹م). *ملاحح التيارات السياسية فی القرن الاول الهجری*. دارالنهضة العربيه.

تتوی قاضی احمد، قزوینی آصف‌خان (۱۳۸۲). *تاریخ الفی* (محقق و مصحح: غلامرضا طباطبایی مجد). چاپ اول. انتشارات علمی و فرهنگی.

ارتباطی، انگیزه تجاری کافی نیز برای توقف و فعالیت در این سرزمین داشته باشند. «بارانداز خلیج فارس» از عناوینی بود که به بحرین اطلاق شد (سیف افجه‌ای، ۱۳۸۱، ص. ۲).

بر اساس این، فعالان بازرگانی خلیج فارس با هدف توقف و تجارت در این سرزمین و نیروهای سیاسی نیز علاوه بر اهمیت اقتصادی، به جهت مرکزیت بحرین، آن را پایگاه دریایی ارزشمندی می‌دانستند. مجموع این ویژگی‌ها باعث شده بود تا از این سرزمین به منزله «سرزمینی آباد و سرزمین زندگی» یاد شود (مقدسی، ۱۳۶۱، ج. ۱/۱۳۳). مجموع این نمونه‌ها باعث شده تا همیشه درخور توجه عناصر و نیروهای محلی، منطقه‌ای و حتی فراتر از آن باشد و تلاش و رقابت دائمی برای تسلط بر آنجا صورت بگیرد.

در سده دوم و سوم هجری نیز بحرین همچنان یکی از نواحی مهم و تأثیرگذار به حساب می‌آمد و تحولات جاری آن، متأثر از مؤلفه‌های ارتباطی، اقتصادی و فکری- فرهنگی آن سرزمین بود. در پژوهش پیش‌رو، عمدتاً نواحی هجر و احسا، عمدتاً حوزه‌های ساحلی و نه بیابانی آن، مدنظر است.

— ناحیه مفتوح نقطه ای بود که در کناره شرقی رود دجله واقع شده و در میان بصره و واسط قرار گرفته بود (حموی بغدادی، ۱۹۹۵م، ج. ۱۶۳/۵) افراد و گروه‌های زیادی در آنجا سکونت داشتند و همچنین چندین دهکده در آن محدوده قرار داشت. مفتوح یکی از نواحی بصره به حساب می‌آمد و موقعیت آن به گونه‌ای بود که به اهواز و ابله نزدیک بوده و در مسیر رودهای مهم معقل و ابی‌الاسد قرار داشت (حموی بغدادی، ۱۹۹۵م، ج. ۱۶۳/۵؛ سهراب، بی تا، ص. ۲۱۳). منابع اشاره به عمران و آبادانی آن منطقه داشته‌اند. مفتوح به لحاظ اداری یکی از نواحی بصره به حساب آمده است (مقدسی، ۱۳۶۱، ج. ۱/۷۷).

منابع

آزند، یعقوب (۱۳۶۴). *قیام زنگیان*. امیرکبیر. آیین‌ه‌وند، صادق (۱۳۷۷). *علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی* (ج. ۱). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- حموی، عبدالله بن یاقوت (بی تا). معجم الادباء. دارالمستشرق.
- دریایی، تورج (۱۳۸۲). تاریخ و فرهنگ ساسانی (مهرداد قدرت دیزجی، ترجمه). ققنوس.
- روزنتال، فرانکس (۱۳۶۵). تاریخ نگاری در اسلام (دکتر اسدالله آزاد، ترجمه). انتشارات آستان قدس رضوی.
- رین قلم، علی (۱۳۳۷). سرزمین بحرین. کتابفروشی سیروس.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۸). تاریخ در ترازو. مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- سیف افجه ای، معصومه (۱۳۸۱). بحرین. مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- سوردل، دومینیک (۱۳۷۵). چند مقاله در تاریخ و جغرافیای تاریخی بغداد (بغداد پایتخت عباسیان) (اسماعیل دولتشاهی و ایرج پروشانی، ترجمه). بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن (۱۹۶۰ م). طبقات المفسرین. کتابفروشی اسدی.
- سهراب (بی تا). عجایب الاقالیم السبعة الی نهائیه العماره. پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی.
- طاهر مقدسی، مطهر (۱۳۷۴). آفرینش و تاریخ (محمدرضا شفیعی کدکنی، ترجمه). آگه.
- شهریاری، بهادر، و فروزانی، سید ابوالقاسم (۱۳۹۸). تأثیر زمینه های اقتصاد دریایی خلیج فارس در شکل گیری قیام زنگیان (۲۴۹-۲۵۵). پژوهش های تاریخی ایران و اسلام، ۱۳ (۲۴)، ۲۳۲-۲۵۲.
- <https://doi.org/10.22111/jhr.2020.8157.1327>
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). تاریخ طبری (۱۶ ج) (ابوالقاسم پاینده، ترجمه). چاپ پنجم. اساطیر.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ ق). تاریخ الامم و الملوک (تاریخ الطبری) (محقق و مصحح: محمد ابوالفضل ابراهیم؛ ۱۱ ج). روائع التراث العربی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۵۲). تاریخ الرسل و الملوک (ابوالقاسم پاینده، ترجمه).
- عبدالحی شعبان، محمد (۱۳۸۴). قیام صاحب الزنج قیام بردگان یا شورش سیاه پوستی؟ (مازیار کریمی حاجی خادمی، ترجمه). تاریخ اسلام در آیین پژوهش، ۶ (۱)، ۱۸۳-۱۹۴.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/92753>
- علبی، احمد (۱۳۵۹). قیام زنگیان (کریم زمانی، ترجمه). مؤسسه رسا.
- علیخانی علی اکبر و همکاران (۱۳۹۰). اندیشه متفکران مسلمان. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۶). تفسیر نور (ج ۵). مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.
- قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد. امیرکبیر.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی (۱۳۶۳). تاریخ گردیزی (تحقیق عبدالحی حبیبی). دنیای کتاب.
- لسترنج، گای (۱۳۹۰). جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی (محمود عرفان، ترجمه). شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- متحد، روی (۱۳۹۴). تاریخ اجتماعی ایران در عصر آل بویه؛ وفاداری و رهبری در ادوار آغازین جامعه اسلامی (محمد دهقانی، ترجمه). نشر نامک.
- مجمل التواریخ و القصص (بی تا). تصحیح ملک الشعرا بهار. کلاله خاور.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۶۵). التنبیه و الاشراف (ابوالقاسم پاینده، ترجمه). چاپ دوم. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

نخجوانی، هندوشاه بن سنجربن عبدالله (۱۳۵۷).
تجارب السلف. کتابخانه طهوری.
نولدکه، تئودور (۱۳۵۸). تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در
زمان ساسانیان (عباس رزیابخویی، ترجمه).
انجمن آثار ملی.
ورداسبی، ابوذر (۱۳۵۷). ایران در پویه تاریخی.
انتشارات قلم.
وثوقی، باقر (۱۳۸۴). تاریخ خلیج فارس و ممالک
همجوار. سمت.
یاقوت حموی (۱۹۹۵). معجم البلدان. نشر دار صادر.
یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۷۱). تاریخ یعقوبی
(محمد ابراهیم آیتی، ترجمه). انتشارات علمی و
فرهنگی.

مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۷۴). مروج
الذهب و معادن الجوهر (ابوالقاسم پاینده،
ترجمه). انتشارات علمی و فرهنگی.
مقدسی، ابو عبدالله محمد (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی
معرفة الاقالیم (۲ ج). شرکت مؤلفان و مترجمان.
موسوی سیانی، سعید (۱۴۰۱). بازانیشی روایت
طبری از جنبش زنگیان: روایت‌شناسی نبرد
صاحب الزنج و الموفق عباسی. مطالعات تاریخی
جنگ، ۶ (۱)، ۷۴-۹۰.

https://hsow.journal.araku.ac.ir/article_252875.html

مؤلف ناشناس (۱۴۲۳). حدود العالم من المشرق الى
المغرب. الدار الثقافیه للنشر.
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). تفسیر نمونه قرآن (ج
۸). دارالکتب الاسلامیه.

References

- Ahmadi, B. (2008). *History treatise*. Markaz Publishing. [In Persian].
- Alabi, A. (1980). *uprising Zangids* (Karim Zamani, translated). Rasa Foundation. [In Persian].
- Alikhani, A., et al. (2011). *Thoughts of Muslim Thinkers*. Research Institute of Cultural and Social Studies. [In Persian].
- Al-Naviriy, Sh. (2002). *Naehayat Arabia fe Fonon Aladab* (33 volumes). Dar al-Kutub and al-Daqteem al-Qawmiyyah. [In Persian].
- Audisio, G. (1931). *Harun Al- Rashid caliph of bagdad*. <https://www.heritage-history.com/index.php?c=read&author=audisio&book=harun&story=hyman>
- Ayenehvand, S. (1998). *Science of history in the scope of Islamic civilization*, Vol. 1. Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Azhend, Y. (1985). *Uprising Zangids*. Amirkabir. [In Persian].
- Balazori, A. (1967). *Fotuh alboldan* (Azartash Azarnoosh, translated). Farhang Iran Foundation. [In Persian].
- Baz, H. (2001). The Place of Tarikh al-Tabari in Al-Tarikh al-Tarikh among Muslims even at the end of the third century of the Hijri. *a collection of articles of the conference commemorating the eleventh century of Imam al-Tabari's death*. Dar al-Taqreeb al-Mahabh al-Islamiya. [In Persian].
- Biyyoun E. (1979). *Malameh alteyart alseyasyat in the first century of the Hijri*. Dar al-Nahdah al-Arabiya. [In Persian].
- Daryae T. (2003). *Sassanid History and Culture* (M. Qadrat Dizji, Trans.). ghoghnu. [In Persian].
- Gardizi, A. (1984). *History of Gardizi* (Research by A. Habibi). Dunyay Kitab. [In Persian].
- Haomavi, A. (Beta). *moajam alodaba*. Daral-Mustaqriq. [In Persian].
- Ibn Athir, I. Ali (1965). *Alkamel*. Dar al-Sadr. [In Persian].
- Ibn Khaldun A. (1984). *Tarekh IbnKhaldun* (A. M. Ayati, Trans.). Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian].
- Ibn Moskoayeh, A. (2000). *Tjarib alUmam* (7 volumes) (researcher and proofreader: A. Q. Emami). Soroush. [In Persian].
- Ibn Taqatqa M. (1981). *History of Fakhri* (M. W. Golpayegani, Trans.). Book Translation and Publishing Company. [In Persian].
- IbnAthir, I. (1992). *Alkamel* (A. Q. Halat & A. Khalili, Trans.). Scientific Press Institute. [In Persian].
- IbnNadim M. (1969). *Al-Fehrest*. Al-Muktab

- Al-Tajariyyah Al-Kubari. [In Persian].
- Lestrangle, G. (2011). *Historical Geography of Eastern Caliphate Lands* (M. Erfan, Trans.). Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian].
- Maghdasi, A. (1982). *Ahsan al-Taqaṣim in Marafah al-Aghalim*. 2 volumes. Authors and Translators Company. [In Persian].
- Makarem Shirazi, N. (2007). *Tafceir nomonh Qur'an* (Vol. 8). Dar al-Kitab al-Islamiya. [In Persian].
- Masoudi, A. (1986). *Al-Tanbiyyah va al-Ashraf* (A.Q. Payandeh, Trans.). second edition. Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian].
- Mojmal al-Tavarikh and Al-Qasas* (Bita). correction by Malik al-Shaara Bahar. Kalaleh Khavar. [In Persian].
- Naji, A. J., & Ali, Y. A. (1981). The Suqs of Basrah: Commercial Organization and Activity in a Medieval Islamic City Author. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 24(3), 298-302. <https://www.jstor.org/stable/3631909>
- Nakhjavani, H. (1979). *tajareb alSalaf*. Tahuri Library. [In Persian].
- Noldeke, T. (1989). *History of Iranians and Arabs during the Sassanid period* (A. Zaryab Khoei, Trans.). anjoman athare melli. [In Persian].
- Noldeke, Th. (1892). *sketches from Eastern history*. London and edinburqh. <https://www.amazon.com/Sketches-Eastern-History-Theodor-Noldeke/dp/1546981268>
- Philby, J. B. (1933). *Harun al Rashid*. <https://archive.org/details/in.gov.ignca.14533>
- Qaraati, M. (2007). *Tafsir Nour* (Vol. 5). Farhangi Darshaei az Quran Center. [In Persian].
- Qazvini, Z. (1994). *Asaralbelad v akhbaralabad*. Amirkabir. [In Persian].
- Roy M. (2015). *The social history of Iran in the age of Al-Buyeh: Loyalty and leadership in an early Islamic society* (M. Dehqani, Trans.). Narmak Publishing. [In Persian].
- Rozenthal, F. (1986). *History of Historiography in Islam* (A. Azad, Trans.). Publications of Astan Quds Razavi. [In Persian].
- Seif Afjaeei, M. (2002). *Bahrain*. Ministry of Foreign Affairs Printing and Publishing Center. [In Persian].
- Siyuti, J. (1960). *Tabaqhat almofassarien*. Book by Faroushi Asadi. [In Persian].
- Sohrab (n.d.). *ajayeb alaqalem alsebea eale neahayt alamarh*. The Ways of Farhang and Honar eslami. [In Persian].
- Tabari, M. (1999). *Tarekh alomam v Almoulouk (History of Al-Tabari)* (edited and corrected by M. Abu Al-Fadl Ibrahim). vol. 11 volumes. Beirut: Masterpieces of the Arab Heritage. [In Persian].
- Tabari, M. (1999). *Tarekh alrousl & almoulouk* (A. Q. Bayandeh, Trasn.). Tehran. [In Persian].
- Tabari. M. (1996). *History of Tabari* (16 volumes; A. Q. Bayandeh, Trans.). Asater. [In Persian].
- Taher Maghdasi M. (1995). *Afareنش and tarekh* (M. R. Shafiei Kadkani, Trans.). Ageh. [In Persian].
- Tatvi Qazi Ahmad, A. (2003). *Tarikh AlFai* (edited and corrected: Gh. R. Tabatabai Majd). Scientific and Pharmacological Publications. [In Persian].
- Vardasbi, A. (1979). *Iran in the image of History*. Qalam Publications. [In Persian].
- Vouthoughi, B. (2005). *History of Persian Gulf and Neighboring Countries*. Samit. [In Persian].
- Waines, D. (1977). The Third Century Internal Crisis of the Abbasids. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 20(3), 282-306. <https://www.jstor.org/stable/3631960>
- Yaqubi, A. (1993). *Tarikh yaghubi* (M. E. Ayati, Trans.). Scientific and cultural publications. [In Persian].
- Yaqut, H. (1995). *Mojam Al-Boldan*. Publication Dar Sader. [In Persian].
- Zarinkob, A. (2009). *history in scale*. Amirkabir Publishing House. [In Persian].
- Zarinqalam, A. (1958). *territory Bahrain*. Book of Faroushi Sirous. [In Persian].